

Mit üzennek az ének-zene tankönyvek a zenén túl?

A társadalmi nem kifejeződése az alsó tagozatos általános iskolai ének-zene tankönyvekben

A társadalmi nem reprezentációjára vonatkozó tankönyvkutatások bár nem nagy számban, de már 1980 óta jelen vannak a hazai tudományos kutatásokban. Úttörő munkának Háber Judit és H. Sas Judit „Tankönyvszagú világ”¹ című munkája számít ezen a téren, mely először hívja fel a figyelmet Magyarországon a „férfi világ” dominanciájára a tankönyvekben. A rendszerváltást követően a '90-es évek közepén újult meg jelentősen a téma iránti tudományos érdeklődés, hiszen a politikai és az ezzel összefüggő oktatásban bekövetkezett változások új lehetőséget kínáltak a megújító törekvések számára. Thun Éva,² Czachesz Erzsébet–Lesznyák–Molnár,³ Dálnokiné,⁴ Ligeti Csákné,⁵ majd Kereszty Orsolya⁶ tankönyvelemzéseikben összességében hasonló eredményekre jutottak a tankönyvekben megjelenő nemi reprezentáció minőségére vonatkozóan. Az 1980-as megállapítások ma is érvényesek, e tekintetben még a mai tankönyvekben is csak elvétve tapasztalhatunk változást. A fent említett kutatások inkább módszereikben, részletességükben térnek el egymástól.

Az eddig született munkák elsősorban az olvasókönyveket, nyelvtankönyveket, irodalom- és történelemkönyveket vették górcső alá gender szempontú elemzéseikben. Természetes, hogy ezek a tantárgyak kerültek az érdeklődés középpontjába, hiszen az iskolában zajló szocializációs folyamatok milyensége leginkább a beszéddel, írással, kommunikációval, az évszázadok során felhalmozott főként társadalomtudományos tudással, kultúrával, műveltséggel foglalkozó tárgyak esetében érhető tetten, és ezek azok a tantárgyak, amelyek a legteljesebben közvetítik ezeket a tartalmakat.

¹ Háber Judit és H. Sas Judit, *Tankönyvszagú világ* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980), 129.

² Thun Éva, „Hagyományos Pedagógia – Feminista Pedagógia,” *Educatio* (1996): 404-416.

³ Czachesz Erzsébet et al., „Lányok és nők a kötelező olvasmányokban, tankönyvekben,” *Educatio* (1996): 3. szám, 417-430.

⁴ Dálnokiné Pécsi Klára, „Családkép a kisiskolások tankönyveiben,” *Új Pedagógiai Szemle* (2001): január 100-104.

⁵ Ligeti Csákné, „Miért más? Első osztályos olvasókönyvek összehasonlítása,” *Új Pedagógiai Szemle* (2001): 1. szám. 89-99.

⁶ Kereszty Orsolya „A társadalmi nemek reprezentációjának vizsgálata a tankönyvekben,” *Könyv és Nevelés* (2005): 3. szám. 56-67.

A nevelés-oktatás teljes színterén ugyanazok a sztereotípiák, egyoldalúságok érvényesülnek. A tankönyvírók többségére jellemző az, hogy a szigorú szakmai, tartalmi, módszertani szempontoknak próbálnak megfelelni, de az ezeken túlmutatató tényezőkre kevés figyelmet fordítanak. Ennek következtében, ha a Genderkérdést vizsgáljuk, többnyire a társadalom és a tankönyvíró személye által látszó módon befolyásolt reprezentációval találkozunk a tankönyvekben. A „rejtett tanterv” pedig önmagát beteljesítő jóslatként működik, újratermeli a társadalmi nemek elsajátításának szocializációs folyamatában a szokásos sztereotípiákat.

Felvetődik a kérdés, hogy vajon a többi tantárgy (ének-zene, vizuális nevelés, testnevelés, matematika stb.) tankönyveinek esetében tapasztalható-e eltérés az eddigi vizsgálatok eredményeihez képest? Okozhat-e eltérést pusztán a tantárgy sajátos tudástartalma a társadalmi nemek reprezentációjának milyenségében?

Az alapkutatások után tehát érdemes lenne ezeket a kutatásokat valamennyi tantárgyra kiterjeszteni.

Jelen tanulmányban az eddigi kutatásokat kiegészítendő, az ének-zene tantárgy tankönyveinek gender szempontú elemzését tűztem ki célomul.

A magyar zenei nevelés alapját képező Kodály-koncepció jegyében az alsó tagozatos ének-zene tankönyvek dalanyaga túlnyomórészt magyar népdal illetve magyar népi gyermekjátékdal. Az első, második osztályban az életkori sajátosságoknak való megfelelés jegyében népi gyermekjátékdalok találhatók, majd a harmadik osztálytól kezdődően felfelé már a felnőttek dalai, azaz a népdalok dominálnak a dalanyagban. A felső tagozat szintén népzene épülő anyagát egészíti ki a zenetörténet jelentős korszakait, nagy alakjait bemutató tananyag.

A népdal, mint jellegzetesen népköltészeti alkotás, sajátosan hordozza magában a társadalmi nem reprezentációjának problémáját. Népdalaink jelentős részében nem ismerhető fel a beszélő neme. Mint közösségi alkotás, nemtől független. Férfi vagy nő egyaránt behelyezkedhet a beszélő szerepébe. Ettől a pillanattól kezdve azonban elveszíti „semlegességét”, az énekes férfi vagy női mivolta éppen a társadalmi nemek különböző reprezentációja miatt más olvasatot adhat az egyébként nemtől függetlennek tűnő dalnak.

Gondoljunk csak bele, mennyivel más megítélés alá esik a társadalom által, ha a következő népdalt férfi vagy nő éneкли:

*„Három csillag van az égen,
Három szeretőm van nekem,
Egyik szőke, a másik barna,
A harmadik piros alma.”*

(Negyedik daloskönyvem 40. p.)

„... a népdal – mihelyst értelmezik és/vagy előadják – soha nem lehet nem nélküli, ugyanakkor szövegében nem teremthet egyértelmű nemi identitást, hi-

szén a nemiségét tekintve is fenn kell tartania azt a rugalmasságot, amelyet az elbeszélő szubjektum kilétét illetően is állandóan fenntart. Vagyis tulajdonképpen nem nem nélküli, hanem valóban – Pap Gábor találó kifejezésével élve – hímnős, hiszen a dal Énjének nemisége a másik (mint megszólított) nemisége által formálódik, csakúgy, mint ahogy a másik nemisége is függ a(z) (el)beszélő/éneklő én nemétől.” Gulyás Judit⁷

A népdalok többségében tehát a beszélő neme változtatható, de a kifejezések vagy a (szöveg)környezet is gyakran utal rá, hogy milyen nemű lehet az énekes.

*„Új a csizmám, a szögre van felakasztva,
Sarkantyúját belepte a rozsdá.”*

(Ének-zene 4. 7. p.)

Főként a szerelmi dalok esetében a nemre utaló kifejezések (rózsám, virágom), valamint a „várkörjárás” egyértelművé tehetik az énekes személyét (nemét).

*„Hej, tulipán, tulipán,
Teljes szegfű, szarkaláb,
Tele kertem zsályával,
Szerelemnek lángjával.
Nyisd ki, rózsám kapudat,
Hadd kerüljem váradat,
Rózsafának illatja,
Az én szívem biztatja.”*

(Ének-zene 4. 56. oldal)

A nemek reprezentációjának vizsgálatakor a fent említett probléma miatt a hangsúlyt nem a beszélő nemére célszerű helyezni, hanem a dalban megnevezett szereplőkre. Dalaink „hősei” vagy foglakozásuk (férfiak), tevékenységük, státuszuk alapján vagy főként a párosító énekekben konkrétan név szerint kerülnek megnevezésre. Juhász, szegény legény, huszár, Vargáné, Zsuzsa lánya, Kara István...

Az alsó tagozatos ének-zene tankönyvek közül a hármát vizsgáltam.⁸ Elemzésem alapjául a negyedik osztály tankönyveit választottam két okból. Részben a fent vázolt tananyag-koncepció miatt, miszerint a negyedik osztály anyaga már

⁷ Gulyás Judit, „Kivülem mást ne szerezz, / Ho légyek állandó. Egy. Kettő. Három: A magyar népdalok szubjektumalkotási. mechanizmusai és a nemiség,” *Disputa* (2006), http://www.deol.hu/disputa/2006/Disputa_06-06.pdf / internetről 2008. január 10.

⁸ Az elemzett tankönyvek: Albertné Balogh Márta, *Negyedik Daloskönyvem* (Celldömölk: Apáczai Kiadó, 2001), 72.; Bánki Vera és Kismartony Katalin, *Zene – játék 2.* (Budapest: Aura Kiadó, (2001), 96.; Tegzes György, *Ének-zene az általános iskola 4. osztálya számára* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004), 192.

a felnőttek dalait tartalmazza, ezért árnyaltabb képet mutat feltételezésem szerint a vizsgált téma szempontjából. Másrészt, „A kognitív fejlődéstudomány szerint a nemi szerepek elsajátítása igazán attól a pillanattól kezdődik, amikor nemi azonosítástudatunk állandóvá válik. Az általános iskolai korosztály alsó tagozatos szintjein legerőteljesebb az egyes nemekre jellemző cselekvésformák és tulajdonságok elsajátítása. A gyerekek az iskolaévek során egyre többet tanulnak meg ezekből az elemekből, és tudásukat egyre flexibilisebben használják, de sokkal jobban koncentrálnak a saját nemükre jellemző elemekre és próbálják ki azokat. Ezzel aktív részeseivé válnak a folyamatnak, azaz nemcsak befogadói a tudásnak, hanem cselekvő alakítói saját személyiségüknek”.⁹

A negyedik osztályos korosztály tehát különösen érzékeny a vizsgálandó probléma szempontjából.

Kérdéseim a tankönyvek tartalmának, megjelenésének vizsgálata során a következők voltak.

- Milyen arányú a társadalmi nemek reprezentációja? (Kvantitatív vizsgálat.)
- Milyen társadalmi térben és időben, milyen társadalmi státusban jelennek meg a különböző nemek képviselői?
- Milyen tevékenységeket, szerepeket, tulajdonságokat mutat be a két nemhez kapcsolva a tankönyv?
- Hogyan jelennek meg a családi kapcsolatok, életkorok, generációk?

Ezeknek a tényeknek az elemzése során felmerülő kérdések: Tapasztalható-e olyan eltérés a nemi szerepek bemutatásában, ami a korábbi kutatásoktól eltérő eredményeket mutat? Ha vannak ilyenek, akkor azok mennyiben tudhatók be a tantárgy specifikumának, illetve mennyiben „felelős” érték a tankönyvíró?

A tankönyvek vizsgálata három tényezőre terjed ki:

1. az ének-zene órákon megtanítandó dalanyag tartalmának
2. a tankönyv által „előírt” zenehallgatási anyag
3. a tankönyvben szereplő illusztrációk Gender szempontú elemzése.

Negyedik daloskönyvem:

1. az ének-zene órákon megtanítandó dalanyag tartalma

Az éneklő neme szerint férfi 14, nő 12 alkalommal szólal meg. 39 dalnál vagy nem dönthető el az énekes neme vagy nem emberekről szól a dal. A népdalok nem nélkülösége jó pedagógiai lehetőséget nyújt arra, hogy fiú, lány egyformán behelyezkedhessen az énekes szerepébe.

Kiről szól a dal vagy ki szerepel benne?

⁹ Thun Éva, „Hagyományos Pedagógia – Feminista Pedagógia,” *Educatio* (1996): 404-416.

20 esetben csak fiú, 4 dalban csak lány, illetve 32 dalban mindkét nem jelen van. A dalban szereplők esetében a fiúk reprezentációja jóval magasabb, mint a lányoké, de így is a dalok nagy százalékában fiú és lány (férfi, nő) együttes szereplő.

A dalok tartalma: A dalanyag legnagyobb része magyar népdal, így a dalok tartalma a paraszti társadalom életét, tevékenységeit, szokásait, hagyományait, értékrendjét, egyszerűen kultúráját tükrözik. Azt a világot, amelyben a tradicionális férfi és női szerepek jelennek meg.

A férfiaknak van foglalkozása, juhászok, béresek, csikósok, kocsisok, gazdák, vagy huszárok, a nők viszont „láthatatlanok” ebből a szempontból, hiszen nincs foglalkozásuk, legfeljebb gazdasszonyok. A férfiak szántanak, védik a hazát, udvarolnak, „közszerelők”, domináns szerepben vannak. A nő legfőbb hivatása, hogy fogadja az udvarlást, szép legyen, hűséges, keressen párt magának, otthon pedig lássa el a „női” teendőket, mosást, főzést. A szerepek tehát igen sztereotip módon fogalmazódnak meg a dalokban.

2. a tankönyv által „előírt” zenehallgatási anyag

Valamennyi bemutatásra kerülő műzene férfi zeneszerző alkotása. Az előadók között azonban gyerekek (mindkét nemből), férfiak és nők egyaránt hallhatók a népdalok és a kórusművek interpretálásakor.

3. A tankönyvben szereplő illusztrációk elemzése. Albertné Balogh Márta munkáját Szabó Zsuzsa illusztrálta. A könyvben elsősorban grafikák és néhány fotó található. A fedőlapon két huszár és két népviseletbe öltözött leány táncol. A nemek aránya a képeken a tankönyv belsejében már nem ennyire egyforma. Összesen 43 oldalon szerepel férfialak és 34 oldalon női. Ebből együtt 23 oldalon láthatók. 11 oldalon látható csak női, míg 20 oldalon csak férfialak. Az illusztrációk számában tehát megjelenik a férfi nem magasabb reprezentációja.

Foglalkozások, a társadalmi létben betöltött szerepek: A leggyakoribb foglalkozások: Férfi: béreslegény, juhászlegény, huszár, lovas huszár, katona, gazda, kocsmáros. Női foglalkozás: gazdasszony, általában nincs. Szerepek: Férfi: Szegénylegény, udvarló, vőlegény, busó, történelmi személy: Kossuth Lajos, zeneszerző: Erkel Ferenc. Nő: gazdasszony, fiatal lány, akinek udvarolnak, menyasszony

Tevékenységek: Férfi: ül a lovon, szánt, szekeret hajt, hever a fa alatt, bort iszik, harcol (megöli az ellenséget), bajuszt pödör, udvarol, meglocsolja húsvétkor a lányt vödörrel, ürgét önt (fiú), szánkót hajt, táncol. Nő: seper, főz, patakban mosakodik, mos, gyereket nevel, ijedten nézi a fiúkat, ahogyan ürgét öntenek.

Külső megjelenés: Férfi: a legtöbb rajzon és fotón parasztember mezítláb, a férfikorban lévő bajuszos, népi öltözékben kalapban vagy huszárruhában. Nő: népi öltözék, hosszú haj copf mašnival, szoknya, fejkendő, párta. Egy képen boszorka seprűn. Egyetlen képen egy táncházban készült fotón jelennek meg férfiak és nők mai öltözetben, nők nadrágban is!

Életkorok: A tankönyvben néhány példától eltekintve, fiatal felnőttek szerepelnek. Összesen öt alkalommal találkozunk gyermekábrázolással, fiú, lány egy-

aránt szerepel, és egy meghatározhatatlan nemű csecsemő. A középkorú korosztályt Kossuth Lajos és Erkel Ferenc portréja képviseli.

Család ábrázolása: A képeken egyedül vagy párban látjuk a szereplőket, esetleg csoportosan. Egyetlen esetben találunk családi kapcsolatra utaló képet, amelyen a betlehemező fiúk csoportját egy anya fogadja három kisgyermekével. Apa azonban nem látható mellettük.

Zene – játék 2. (az általános iskolák 3-4. évfolyamára)

1. az ének-zene órákon megtanítandó dalanyag tartalma.: Az éneklő neme szerint 11 férfi, 8 nő, és 80 dalnál nem lehet eldönteni a megszólaló nemét.

Kiről szól a dal vagy ki szerepel benne? 21 férfi, 7 nő szerepel önállóan, mindkét nem jelen van 31 dalban, a többenél nem eldönthető vagy nem emberekről szól.

2. a tankönyv által „előírt” zenehallgatási anyag: Valamennyi bemutatásra kerülő zenemű férfi zeneszerző alkotása.

A dalszövegek tartalma igen változatos. Mivel a 3-4. osztály anyaga nincs elkülönítve, valamint koncepcionális okok miatt sok gyermekdal és idegen népek dalai, műdalok találhatóak a népdalok mellett. Ez is oka annak, hogy ilyen sok dal „nem nélküli”.

A másik két tankönyvre szinte kizárólag jellemző népdalokra épülő dalanyagban megjelenő paraszti társadalom képe helyett, ebben a könyvben egy változatosabb, a népi élet mellett sok játéktevékenységet, egyfajta mesevilágot találunk, amelyben idegen népek képviselői is helyet kapnak dalaik által, ugyanakkor a férfi, női tevékenységek, tulajdonságok, szerepek bemutatásában ez a könyv is sztereotip, amit jelentősen felerősítenek az illusztrációk.

3. A tankönyvben szereplő illusztrációk elemzése. Illusztrátor: Stark Gábor

A tankönyv illusztrációi más koncepciót tükröznek, mint a másik két elemzett tankönyvben. Nem a népi kultúra bemutatása jelenik meg, nincsenek fotók, a népdalok szereplői is erősen stilizáltak. Valamennyi szereplő inkább mesefigurának tűnik.

Férfi és nő aránya: A tankönyvben 31 oldalon és a belső és külső hátsó borítón szerepel férfialak (33 oldal). Női alakot 10 oldalon láthatunk. Ebből 9 esetben együtt látjuk a férfi és női alakot, csak egyetlen esetben szerepel önállóan női figura. A férfinem tehát erősen felülreprezentált ebben a tankönyvben. (A tankönyvet férfi illusztrálta.)

Foglalkozások, a társadalmi létben betöltött szerepek: A leggyakoribb foglalkozások: Férfi: katona, tűzoltó, király, karmester, zongorista, bohóc. Női foglalkozás: gazdasszony, általában nincs.

Szerepek: Férfi: udvarló királyfi, vőlegény. Nő: gazdasszony, fiatal lány, akinek udvarolnak.

Tevékenységek: Férfi: szekeret húz, tüzet olt, vezényel, harsonázik, zongorázik, pipázik, leányt kér, udvarol. Nő: főz (fakanál a kezében), tereget, fogadja a legény udvarlását.

Külső megjelenés: Férfi: hétköznapi megjelenésű gyermek, nadrág, rövidnadrág, pulóver, fiatal bajuszos férfi kalapban, huszáruhában, királyi öltözékben, frakkban, katonaruhában, öreg bajuszos, szakállas férfi hálóingben. Nő: királylányként, szoknyában, nadrágban (!), kövér, csúnya nőként, elegáns ruhában középkorúként, fiatal lányként népi ruhában.

Életkorok: gyerekek (gyakrabban fiúk, időnként meghatározhatatlan neműek), fiatal felnőttek (főleg férfiak) láthatók a leggyakrabban, de van példa öreg férfira, középkorú nőre is.

Család ábrázolása. Nincs ilyen kép.

Ének-zene az általános iskola 4. osztálya számára

1. az ének-zene órákon megtanítandó dalanyag tartalma

Az éneklő neme szerint férfi, nő: 12 férfi, 7 nő szólal meg, 47 dalnál nem lehet eldönteni a nemet.

Kiről szól a dal, vagy ki szerepel benne?

Önállóan mindkét nem 8-szor szólal meg, 38 alkalommal mindketten jelen vannak a dalban, 12 esetben nem eldönthető. (A dalok többségében tehát emberi szereplőkről van szó!)

Bár a kvantitatív elemzés szerint a férfi és női nem azonos mértékben reprezentált, ezt a képet jelentősen megváltoztatja az az összkép, amit a dalok tartalmi elemzésekor tapasztalhatunk, hiszen gyakorlatilag ugyanaz a világ tárul elénk, amit a Negyedik daloskönyvem esetében bemutatam.

2. A tankönyv által „előírt” zenehallgatási anyag: Valamennyi bemutatásra kerülő zenemű férfi zeneszerző alkotása.

3. A tankönyvben szereplő illusztrációk elemzése: A tankönyvben 29 oldalon szerepel férfi, és 22 oldalon női alak. Együtt ebből 12-szer. Önállóan férfi 17, nő 10 oldalon látható. A férfinem ábrázolása tehát itt is nagyobb arányú.

Foglalkozások, a társadalmi létben betöltött szerepek: A leggyakoribb foglalkozások: Férfi: béreslegény, juhászlegény, huszár, lovas huszár, katona, gazda, kocsmáros, hangszerjátékos, karmester. Női foglalkozás: gazdasszony, általában nincs.

Szerepek: Férfi: a népi élethez kapcsolódó szerepek mellett, a különböző hangszerek bemutatásában kizárólag férfiakat találunk. Nő: gazdasszony, fiatal lány, akinek udvarolnak, menyasszony, esetleg kórusénekes. Tevékenységek: Férfi: hangszerjáték, szántás, tánc ének.

Nő: fon, táncol, énekel. (Kevés a tevékenységet ábrázoló kép.)

Külső megjelenés: Férfiak és nők vagy népviseletben, vagy a különböző kórusfajtákat bemutatva, mai ünneplő ruhában láthatók.

Életkorok: többnyire fiatal felnőttek, néhány gyermek, fiú, lány vegyesen.

Család ábrázolása: nincs.

Mindhárom tankönyv arányaiban más módon ugyan, de tükrözi a különböző nemek korábbi kutatásokból ismert sztereotip bemutatását. A tananyag tartalma és képi ábrázolása együttesen hat a gyermek személyiségére, hatása tehát együttesen érvényesül. Hiába a tartalom változatosságára való törekvés, ha azt az illusztráció hiteltelenné teszi. Ugyancsak hiába a nemek számszerűen azonos reprezentációja, ha a bemutatott társadalmi szerepek, tulajdonságok, tevékenységek stb. ábrázolása sematikus és a férfi dominanciát tükrözik.

„A társadalmi nem és nemi szerepek mindent átható része a magunkról és másokról alkotott elképzeléseinknek és véleményünknek. Hatással van személyiségünk és identitásunk kialakulására, érzelmi életünk, gondolatvilágunk, a tanulás-sal és munkával kapcsolatos választásainkra, életvitelünk kialakítására, és jelen van céljaink és vágyaink megfogalmazásában.”¹⁰

„A tankönyvekben hemzsegek a sztereotípiák, amelyek a férfiakat mutatják be mérceképpen. Az illusztrációk és képek 2/3-a férfiakat ábrázol, míg a nőket legtöbbször gyámoltalanoknak és a férfiktól függőeknek festik le. A férfi szereplők láthatóbbak, aktívak és sokféle – a társadalom számára fontos – tevékenységet végeznek. A nőszereplők láthatatlanok és passzívak. (Különösen a történelem tárgyalásakor szembeszökő mennyire férfiorientált a tananyag – háborúk, vezető férfiak bemutatása a norma, de, hogy hogyan éltek a nők a régi korokban, arról alig esik szó.)”¹¹

Az ének-zene tankönyvek esetében felmerül az a kérdés is, ha egy tankönyvben (tananyagban) csak a közel száz éve letűnt világ társadalmi reprezentációja található, akkor hogyan építhet ki a gyerek olyan érzelmi kötődést a tananyaggal illetve magával a tantárggyal, ami szükséges az érdeklődése felkeltéséhez a tárgy iránt?

Ez a kérdés azonban már más problémát feszeget.

„Az első lépés mindenképpen a kánonba tartozó tudástartalmak felülvizsgálata lenne, melynek során alkalom adódik a tankönyvi szövegek kritikus felülvizsgálatára, egyoldalú szempontjainak feltárására, kiegészítésére, vagy esetleg megváltoztatására annak érdekében, hogy hűen tükrözze a valóságokat, és ne csak és kizárólag egy domináns csoport értékeit, érdekeit és tudását képviselje.”¹²

Megállapítható tehát, hogy az ének-zene tankönyvek esetében is alkalmazható szempont lenne a tananyag átalakítását célzó törekvésekben a társadalmi nemek reprezentációjának arányosabb, a valóságot jobban tükröző, nem egyoldalúan ábrázolt figyelembevétel.

BAKACSI ZITA

¹⁰ Thun Éva, „Hagyományos Pedagógia – Feminista Pedagógia,” *Educatio* (1996): 404-416.

¹¹ Thun Éva, „Az oktatásról női szemmel,” <http://iki.elte.hu/hirnok/thuneva/public/oktnoiszem.htm/> internetről 2008 január 10.

¹² Kereszty Orsolya, „A társadalmi nemek reprezentációjának vizsgálata a tankönyvekben,” *Könyv és Nevelés* (2005): szeptember 56-67.